

*Jelige: „...olyak valánk, mint a patkánok,
nem volt rajtunk egy száraz folt.”*

SOPRONIAK A REFORMKOR ORSZÁGÚTJAIN

A „Szülőföldünk” 2000. évi pályázatára
beküldött pályamunka

3 térképpel, 41 képpel és 1 levélmásolattal

Tartalomjegyzék

Bevezető sorok	2
A család	2
Az első túra	4
Második út	4
Velencébe(n)	7
Tovább	9
Harmadik út	10
Ráadás	11
A képekről	13

Bevezető sorok

Fabricius Endre, a híres soproni polgármester második házasságából származott. Ő volt a kilencedik a gyermekek sorában. Apja latin nyelvű krónikájának magyarra fordítója. Tanulmányainak nyári szünetét kihasználva, barátaival vagy nélkülük, országjáró utakra indult. Mint szüleit tisztelő és amúgy is rövid pórázon tartott ifjú, nem mulasztja el ezekről az írásos beszámolót. Lelkiismeretes aprólékossággal ad számot élményeiről és anyagi helyzetéről. Atyjának magyarul, anyjának németül fogalmazott levelei a Magyar Országos Levéltár anyagában található¹. Ezekből szemelgettem egy pályamunkára valót.

A család

Az 1823. március 27-én született András Lajos (Endre) felnőtté válásának folyamatát részletesen nyomon követi a Soproni Múzeumban őrzött családi krónika². Miután dajka szoptatta egy és negyed évig, s közelebbről meg nem jelölt oltást kapott (valószínűleg himlő ellen)³, egészségben töltötte gyerekkorát. Öt éves, amikor már a magyar és német ábécét tanulja, nyolc, amikor latinnal is foglalkozik. Hamar bekerült a líceumba, ahol tíz és fél évet töltött folytonos tanulásban.

Sok szabad időt nem hagytak neki, iskolás korában otthon is, nyáron is magántanítót fogadtak hozzá. Jó eszű gyerek, *„mindent nemcsak hamar felfogott, hanem jól meg is értette, s elméjében megtartotta, de különben igen eleven ‘s virgoncz, hogy őt szüntelen figyelemmel tartani kéntelenítettünk.”* Tagja volt a líceum német társaságának, s ugyancsak a magyarnak is. Mindkét önképzőkörben tevékeny részt vállalt, hiszen — német anyanyelve ellenére — magyarul is kiválóan tudott.

*„Zongorázni oly ügyességgel megtanult, hogy az által mind magának örömet, mind másoknak gyönyörűséget szerez.”*⁴ Rajzolni tanult a városi rajziskolában. Valamennyit franciául is tudott.

Jó eredménnyel végezte el az evangélikus líceumot, közben — egy széljegyzet erejéig — valószínűleg találkozott a Sopronban katonáskodó Petőfivel (könyveket kölcsönzött neki a német társaság könyvtárából), aztán jogász, majd pesti ügyvéd lett. Jeles napja további életének 1848. május 1-je. Ekkor veszi feleségül Szontágh Amáliát, Szontágh Frigyes honvéd őrnagynak a húgát. A huszártiszt, hivatásos katona szolgálati

¹ Magyar Országos Levéltár P 1559. sz. A Fabricius család iratai.

² Fragmentum Historiae nobilis familiae Fabricius de Lipche a címe, amelyben a helynév a felvidéki Tót-Lipcsére, a család Sopron előtti lakhelyére utal. K 80. 669.1. leltári számon.

³ Az 1796-ban feltalált oltást Sopronban Hell János megyei orvos már 1799-től 1828-ban bekövetkezett haláláig alkalmazta. Csatkai Endre: Sopronban oltottak először Magyarországon himlő ellen. Soproni Szemle XXIII. évf. (1969), 340—342. o.

⁴ Zenét is szerez. Harminc kisebb műve jelent meg nyomtatásban. Egy keringőjéről a krónika is említést tesz.

helyéről, Tarnopolból, a szabadságharc leverése és aradi elítéltetése után pedig Kufsteinből írt leveleket, többek között az újdonsült férjnek is⁵.

Endre⁶ négy gyermek atyja. Később elvált, s hazaköltözött a soproni családi házba. Visszavonultan élt, verseket írt, zongorázgatott, s halála előtt nem sokkal alapítványt tett volt iskolájában tanuló szegény családtagjai megsegítésére. Részben a ház szolgált volna anyagi alapként, ám a Soproni Építőbank 1901. évi bukása elvitte a pénzt, az épület viszont annyira leromlott állapotba került, hogy az evangélikus egyház csak a nemes célra, valamint a család hajdani érdemeire való tekintettel vette át, s mentette meg az alapítvánnyal együtt a jövőnek⁷.

Ma mint múzeumot csodálhatjuk a Fő téren. A hajdani vármegyeház falszomszédja. Talán inkább a reformkor nagy polgármesteréről, a líceum bővítőjéről, Fabricius Andrásról ismeri mindenki. Az akkor még kezdő ügyvéd 1806-ban vásárolta meg az épületet, hogy polgárként jogot szerezhessen vezető tisztségek betöltésére. Több neves szakemberrel javíttatta ki a házat, s az első emelet utcai frontján alakíttatta ki lakását.

Az ötszobás lakáshoz tartozott egy bástyakert, egy lóistálló két ló számára, takarmánykamrával, pince és szőlőprés, a határban pedig szőlő, szántó és káposztáskert. A vármegyeház építését megelőző bontás és maga az építkezés is sok kellemetlenséggel járt 1829–1831-ben, de még a korai negyvenes évekből is maradtak helyreállításról szóló részszámlák. A hátsó traktus bérlői, gyerekek hancúrozása és sírása a naptól alig érintett, visszhangos szűk udvarban, zongoraszó, mesterek kitartó kopácsolása adták meg a hétköznapi alaphangját.

Amikor Endre született, nővére, Ottilia eladósorban, nemsokára nőül ment egy nyitrai földbirtokoshoz. Károly 11 évesen a líceum padjait koptatta (majd elvégezvén, amit itt elvégezhetett, Pozsonyba került), Amália 7 éves, s otthon maradt 1834-ig, házasságáig⁸.

Az egy évvel fiatalabb Paulina betegsége következtében elvesztette első fogait. Bár igen házias, anyjának támasza, a vénlányok sorsa fenyegeti a krónika írásakor. (A kilenc gyermek közül négy halt meg csecsemő, vagy aprócska korában, egyikük Endre születése után egy évvel.) Az apa akkor már 53 éves, az anya 40.

A családját szerető apa lelkiismeretesen diktált le és gyűjtött egybe minden lényeges adatot gyermekeiről. A krónika latin nyelvű, s 1842 elejétől készülgetett. András Lajos, nevezzük ezentúl Endrének, 1844. július 8-tól szeptember 29-ig fordította le magyarra, de a saját életére vonatkozó legfrissebb közléseket már közvetlen diktálás alapján írta be. Anélkül, hogy a kézirat keletkezésének részleteibe belemennénk, elég csak annyit leszögeznünk, hogy a dokumentumok, illetve a dokumentált leírások

⁵ A levelek a Magyar Országos Levéltárban, a Fabricius család P 1559-cel jelzett anyagában találhatóak, a XLV. fasciculusban.

⁶ Az eredeti keresztnévi forma Andreas — András. Apjának 1847. április 9-re szóló halotti anyakönyvi bejegyzésében ugyan Endre szerepel, de ezt az öreg polgármester sohasem használta. Fia az első.

⁷ Fabricius Endre: Adalék a soproni Fabricius-ház történetéhez. Soproni Szemle XVI. évf. (1962), 47—52.o. A szerző a polgármester dédunokája.

⁸ Maria Ottilia 1808—1877, Károly Antal 1813—1895, Katalin Amália 1814—1879?, Johanna Paulina 1815—1895, Imre Boldizsár 1818—1824. Az apa 1770—1847, az anya — rosenecki Wekher Erzsébet — 1783—1863 között élt.

megbízhatósága kétségtelen. A nagy lakásban Endre első kirándulása idején, az öreg szülőkhöz kívül már csak Paulina lakott állandóan.

Az első túra

A krónikában találjuk a fiatalember túráinak sommázását is. Az elsőről azonban, amelyre még licista korában kerített sort, egy halvány megjegyzést sem olvashatunk. Ennek ellenére van annyira érdekes, hogy az egyetlen beszámolóból idézzünk.

Endre első túrájára tizenhét évesen, 1840 júniusának utolsó napjaiban indult Sopronból — szekéren. Az igaz, hogy csak két hét múltán vesz tollat a kezébe, de ennek oka *„részént megismerkedvén a honi világgal, itt igen jól mulatám magamat”* — magyarázza — *„részént pedig kegyes uram Atyám jószívűségében bízék”*. Társának nevét nem közli, pedig alighanem meghatározó volt az út lebonyolításában és céljának megválasztásában is. Endre ezúttal földrajzilag nem jutott messzebbre, mint Zalaszentmárton és környéke, gondolatilag pedig annak leszögezéséig, hogy extra Hungariam non est vita. Egyik (neki vagy társának) ismerős családtól a másikig, egyik lakodalomból a másikig (Celldömölkön előkelő bálban is) repkedett a fiatalúr, amíg meg nem állapította, hogy immár harmadik napja üres a zsebe, jó lesz most már hazairni. Ugye maradhat még, s ugye kaphat kis utánpótlást. A levelet Gömbös tekintetes úr viszi az evangélikusok harkai papi gyűlésére.

A négyoldalas levél java beszámoló a különböző (főleg Vidos) ténsurak és asszonyosságok jóindulatáról, családi kapcsolatairól, meghívásairól. Magáról az útról csak az elején olvashatunk. Ebből kiderül, hogy mindjárt első nap óriási égiháború szakadt rájuk és csak a villámok fénye mentette meg őket a felborulástól. Kőszegre érve (amit falunak nevez), *„olyan rossz kocsmára kerültünk, hogy sem szobát, sem ágyot nem kaptunk, akkor fogtunk szalmát, szénát, s a szín alatt földre terítettük, melly nyugvóhelyünk bár sovány, de mégis fáradt tagjaimnak enyhülésül szolgált.”* Következő nap ismét csúful eláztak. *„Itt olyak valánk mint a patkánok, nem volt rajtunk egy száraz folt.”* Másnap aztán célba értek.

Második út

A következő évről előbb lássuk a krónikát:

„Elvégezvén [...] a' Soproni Lyceomban az iskolákat 's utolsó próbatétét letevén 1841^{iki} Junius 18. 19. s 21^{én} — harmad nap t. i. 23^{án} barátja Artner Izidorral, [...] Sopron Városától nyert útlevelell ellátva, már előbb tervezett utjokat megkezték, 's a' mint az útlevelell hátán látható Varasznak indulva Rohitsi földön, s Laibachon keresztül Triestre mentek, innen a' tengeren át Velenczébe 's Olasz orgon keresztül Treviso, Udine 's Pontevának Karinthiába, 's át a' havasokon Salzburgba 's Bajor Orgba, onnan

⁹ Itt az útlevelell sorszáma áll a krónikában.

visszafelé Ischlnek Linczre 's innen a Dunán Bécsbe, hol is öcsém Fabricius Theophil által mindkettő igen barátságosan fogadtatva 8. napi ott mulatások alatt, helyre hozták fáradt tagjaikat, 's ugy 18^{ik} Septemberbe [Bécs]Ujhelynek haza érkeztek Sopronba, — 's ezen majd 3 holnapig tartó utazására nem kapott tölem több utiköltséget 40 pftnál."

(Ami Artner Izidort illeti, a Sopron történetében hosszú évszázadokig jelentős szerepet játszó család egyik tagja. Házinál a polgárok között azonban nem találtam a nevét. A líceum anyakönyvében erre némi magyarázatul szolgál, hogy a szülők rovatban gyámja — Artner Lajos helyi hites ügyvéd — olvasható¹⁰. Alighanem árva gyerek és iskolai elvégzése után nem maradt a városban. A gyám viszont a Fabriciusok családi jó barátja.)

Természetesen nem volt elég az elhatározás és a gondos anya elemózsiája. Hivatalos papír is kellett. Sajnos az útlevel olyan sötét, hogy nem lehetett elfogadható másolatot készíteni róla. Adatai azonban megérik az idézést, a dátuma nem kevésbé. „Nr. 246. Úti-levél/Reise-Paß [...] Herr Andreas Fabricius Studierender” részére. A magyar rész hiányosan kitöltve. Életkora: „18 Jahre”, termete: „mittler”, illetősége „Oedenburg, Ungarn”, vallása: „evang.” Családi állapota: „ledig”. Arca hosszúkás, haja és szeme barna, orra arányos. Mindezek alatt sajátkezű aláírása látható. A lényeg pedig: „Der selbe reiset von hier über Agram [Zágráb] und Triest nach Venedig durch Tyrol über Salzburg [...] Statistische Kenntnisse zu Sammeln. Mit diese reiset Isidor Artner ebenfals Studierender. Dieser Paß ist gültig auf die Hin- und Rückreise.” 1840. június 22-én állították ki. Az év nem valószínű, hogy elírás lenne, mert akad még egy párja 1840. július 17-ről. Az egy évvel későbbi úti-levél talán lappang valahol.

Van azért ezen az okmányon magyar szöveg is: „Minden polgári 's katonai Törvényhatóságok tehát hivatalosan megkérettetnek, hogy ezen Útlevelnek előlmutatóját minden helyett [=helyütt] utjában és foglalatosságaiban szabadon és akadéktalanul eljárni engedjék, és a' szükség esetére törvényes oltalmokkal is elősegítsék. Költt Sopronban [...] Szabad Királyi Sopron Város Tanátsától.

Endre indulásuk után már egy hét múlva ír apjának. „Én jelenben Laibach városában vagyok, s mondhatom idáig könnyen s szerentsésen elértünk, holott a gyalog utasnak az első hét legnagyobb terhére esik.” Első állomás — mint 1840-ben — ismét Kőszeg. Ezt ide kell másolnom: „Soprontóli elmentünk napján még Kőszegre elértünk este 1/2 9-re”. Mivel más leveleiben gyakorta említi a postaállomásokat, valószínű, hogy ezúttal is a postaúton haladtak. Ez Horváth Zoltán könyve szerint Nyéken, Haracsonyon, Alsópulyán át, Alsólászló és Kethely mellett vezetett¹¹.

Másnap Szombathelyre gyalogoltak, s megnézték többek között a híres templomot, majd tovább Rádócz felé, ahol végre kocsira szálltak. (Útitársként Csáktornya után bizonyos Major urat említi, s mint később kiderül, egy-egy szakaszon velük tartott a gyengébb fizikumú, s ráadásul útlevelgondokkal is küzdő „Jakob Winkler Studierender”.) Olcsó pénzért két nap alatt Csáktornyára (ma Cakovec) értek. Rázott a

¹⁰ Tabellaris Informatio de Juventute Scholastica Lycei Evangelicorum Aug. Confess. Soproniensis pro Anni Scholastici 1830/31 Semestri. Az első sorszám alatt. (Berzsenyi Dániel Gimnázium — Evangélikus Líceum könyvtára.) A polgármester még mint ifjú ember, az ún. Fabricius-ház megvétele és rendbehozatala előtt Artnernél lakott. A családról Házi Jenő: A soproni polgári családok (1535—1848) Az Artner család. (Beszámoló egy elkészült munkáról.) Soproni Szemle XXVI. évf. (1972), 160—168. o.

¹¹ Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Budapest, 1976. A mellékelt Vagner-féle térkép ábrázolja a Kőszegi postautat. Hosszát Horváth a 178. oldalon adja meg a harkai és nyéki határszéltől Vas megye határáig, folyóölből átszámítva, 25,949 km-ben.

kocsi, és „szörnyű hévség” uralkodott, ezért itt egy napot pihentek. Megváltoztatva útitervüket nem Zágráb felé, hanem Varasdra indultak. Keresztülmentek azon az erdőn „a' hol Zrinyi Miklósnak a vad kantól elszabatása miatt épült emlékköve áll.”

Itt álljunk meg egy pillanatra. A Zrinyi-kőről eddig még csak a Pallas Lexikonban sikerült találnom valamit. Azt hiszem, érdemes citálnom:

„**Zrínyifalva** (Kurzsanec) kisközség Zala vm. csáktornyai járásában (1891) 328 horvát lakos. A z.-i erdőben (a Dráva közelében) áll Zrínyi Miklós grófnak a költőnek kőszobra, melynek feliratából az tűnik ki, hogy Zrínyit vadászat alkalmával a vadkan ölte meg, míg Gróf Zrínyi Miklós a költő halála c. műben E. Dervarics Kálmán minden kételyt kizáró adatok nyomán bebizonyította, hogy Zrínyit 1664. nov. 18. esti 5–6 óra közt bécsi kormány által felfogadott Póka István vadász orozva lőtte agyon.” A cikk szignója TH—V, amely a feloldás szerint nem más mint Thirring Gusztáv. Hogyan lett az emlékköből ötven év múlva kőszobor? Híres-neves statisztikusunk sajnos nem volt művészettörténész, s ezért nem tulajdonított különös jelentőséget a kőnek mint műalkotásnak. Igaz, Fabricius Endre sem. Viszont mindketten voltak annyira megbízható tudósítók, hogy az emlék létezését bizvást elfogadhatjuk. Ma persze már országhatár választ el minket a kurzsaneci erdőtől. A magyar útikönyv az emlékről már nem, csak a hajdani eseményről ír. Felületesség? Vagy belesüllyedt a vizenyőbe? Folytassuk ismertetőnket tovább.

Vándoraink Pettaunt érintve Roics (Rohitsch, Rohics, Rogaska Slatina) fürdő szépségeit csodálták, ámbár szobát csak annyi időre kaptak, amíg „átvetköztek”. Erre alighanem a fürdés miatt volt szükség, mert a víz „tulajdona” (tulajdonsága) dicséretet kap. Cilli városába még aznap átmentek, ám hintóval. Onnan Laibachba (Ljubljana) vitt az útjuk részint gyalog, részint kocsin. (Alighanem a Száva mentén.) Estére megérkeztek, passzusaikat leadták a kapunál (majd délután kapják meg, írja másnapi levelében). „Az itteni város nagyon csinos s jó kora, a belső város házai többnyire két emeletűek s nagyok, a' Város háza kiváltképpen kitűnő régiségére nézve, a Kanális keresztül folyik a Városon s rajta egy gőzhajót találtunk.” Csodálkozik, hogy Laibachban „nincsen állandó színházi társaság”. Ha lett volna, elment volna még előző este, vagyis mindjárt megérkezése után¹².

Fáradhatatlanul vállalkozó szellem, hiába még csak nemrég múlt 18 éves. (Bezzeg öregkori keserű magányából alig-alig mozdult már ki.) Még aznap este vagy következő reggel továbbutaztak a gőzhajóval a Száván Unterlaibachba, onnan pedig a két postaállomásra lévő Adelsbergbe jutottak. Legközelebb Triesztből fog írni — ígéri.

„Csak hogy Magyar Orból kiértünk — sóhajt föl megkönnyebbülten — mert ott Lövvő, Baksa és Lendva körül a tájék olyan mintha Záhárd¹³ pusztáját láttuk volna és még fellül rá azon fejszés legények, mellyek ott tanyáznak, szinte ijedséget okoznak az embernek, itt már sokkal biztosabb az ember s rablástól éppen nem félek.” Hát ez már kicsit másként hangzik mint az első út tanulsága.

A levél végén bocsánatot kér anyjától, hogy kéréssel terheli. Mondja meg Göring úrnak, hogy egy fillérrel sem érdemel többet. Micsoda pocsék munkát végzett, amikor többszöri figyelmeztetés ellenére szűkre csinálta új csizmáját! Már első nap fájt tőle a

¹² A soproni líceum diákjai között élénk volt az érdeklődés a színház és színészet iránt. A Soproni Magyar Társaság (egyik alapítója Fabricius András, Endre apja) mutatta be a városban az első magyar színdarabot (1792).

¹³ A szó a Szahara eltorzított formája lehet.

lába. A lábbeli mindössze négy napig bírta a strapát. Amikor a fiatalember a Roicsi fürdő fölötti hegyre kapaszkodott fel, mindkét csizma talpa teljesen levált és a bőr „ist zersprungen”. *„Ich mußte sie in Cilli neu vorschüben [vorschieben = elreteszlni] lassen.”* Ennek a csizmadiát kívánó beavatkozásnak a jótékony hatása azonban csak a Villach közeli faluig tartott, ahol Winkler lakott. Endre az újabb javításra 8 forintot kért kölcsön barátjától.

Triesztből küldött leveléből elsősorban az derül ki (amint arra apja a krónikában céloz), hogy utazásukat — levelezéssel — meglehetősen előkészítették. Egy bizonyos Márton Károly úrnál szálltak meg, miután nagy nehezen megtalálták. Nagyon elfoglalt ember lévén vendéglőben étkezett, s csak este beszélgethettek vele. A kosztot emiatt nem is fogadták el, csak a szobát.

Mostanra végre arra is választ kapunk, hogy hányan vettek részt ezen a túrán. Társuk (az említett Winkler nevű, még szólok róla) útlevélproblémák és betegség miatt is Laibachban elvált tőlük, s így Artnerral ketten maradtak.

Nagy élmény volt számára a postojnai cseppkőbarlang, amelyet ő adelsbergi üregnek nevez. Ezt még Ljubljánából (Laibach) elindulva vették célba. Leírását tanulságosnak tartom, ezért ide iktatom: *„Pénzünk észre vehetőleg fogyot, sok helyen az embernek minden lépése pénzbe kerül, midőn az adelsbergi üreget meg néztük egyik oldalában Planyinánál a' hol hajón kel be menni 2 huszast fizettünk s Adelsbergnél a hol a be menetel, mindég be van zárva mind egyiknek 30 Xrt a bemenetért s 30t x.p. a felvilágosittasért s még különösen a vezetőknék egy huszast öszvessen 2 F 20 x p. p.kellet fizetnünk. De megvallom hogy nem bánom ezt a pénzt hogy kiadtam mert 2 óráig mentünk befelé, mint hogy lassabban, s egy óráig ki; az üreg millyen és miből áll nem írhatom meg jelenben minthogy a hely és idő kevés. Közelebbi minéműségét odahaza el beszéllem, de mondhatom, rettentő s szép az üregnek tekintete, s benyomása mellyet az emberre hat, irtóztató, oldalai s képezetei melleket formál csupa cseppkőből állanak; oly általlátzó, mint a kristál, s tündöklök sok helyeken mint a gyémánt, a' levegő ben nagyon hideg s nedves mert fellyülről szüntelen csepeg, a mi kövé változik.”*

A barlang a kor színvonalán álló idegenforgalmi nagyüzemnek látszik, pedig — a rendelkezésemre álló szűkös irodalom szerint — az 1818-ban újra felfedezett barlang szakszerű leírása csak 1854-ben jelent meg, s az után lendült föl a forgalma. Barlangászok talán meg tudnák mondani, mennyi az a 2 óra gyaloglás befelé, tehát mennyi az, amit Fabricius Endre 1841-ben láthatott a járatokból.

Velencébe(n)

Egy hétre tervezett trieszti tartózkodás után gőzössel mennek majd „Venedigbe”, s három hét múlva Villach közelében, a tőlük elválni kényszerült társuk szülőhelyén lesznek.

A levél utóirata: *„Itt a vizet is pénzen kell venni egy pohár 1 Xr p. pedig én meg innék 20[-at] is egy napon mint hogy szörnyű nagy a hévség s különben is igen sok vizet szoktam inni, de 1 Xron narancsot is kaphatni, inkább azt veszek, az is szomju oltás gyanánt szolgál.”*

Következő levelét jó későn, két hét után írja Karintiából, 1841. július 23-án. A már említett barátjánál szállt meg, aki még Laibachban vált el tőlük. Miért nem ragadott tollat

előbb? Egyszerű a magyarázat: agyonfárasztották magukat Velence alapos megtanulmányozásával. És az utána következett menet úttalan utakon, magas hegyek között, sziklákon botladozva sem volt levélíráshoz alkalmas.

Ezt a levelet azonban érdemes teljes terjedelmében megismerni. Íme:¹⁴

„Tisztelt Drága Uram Atyám. Engedelmet kérek, hogy ígéretemet nem tellyesített, 's kötelességemet az által, hogy már 2 hétig nem irtam, elmulasztám, de Velenczében a' sok régi mesterművek egész napi vizsgálatától igen ellévén fáradva, csak hamar a nyughelyünket kerestük, 's így elmulasztánk a' szükségést. Egyébiránt jelenthetem, hogy mindég igen egészséges voltam 's jelenben, it Vinkler barátomnál, mindhárman jól érzük magunkat. — Mioletta Triesztből kiértünk, rémittő sok pénzt költöttünk, a' Gözősen 5.20 X¹⁵ kellett egynek fizetni a' második helyen. A Tengeren való menés nagyon szép és kellemes, tekintete kevésbé borzasztó volt, minthogy éjjel mentünk, egy kis szél is fuvot, miért a' habok a' gözőst nagyon csapkodván anyira ide s tova hátkolódtták hogy az ember alig álhatott meg egyhelyen, egyenessen pedig menni éppen lehetetlenség volt. Kezdetén ugyan vissza tettett kevésbé, hanem utóbb megszoktuk egészen 's estve 8^{kán} Triestből elindultunk után, reggel 7 órára szerentsésen Velenczébe értünk, a' nélkül, hogy legkissebb bajunk esett volna, holott a' többiek, kiváltképpen aszonyok, mind, szünteleni jajgatások mellett, egész éjjel hántak. Mihelyest a hajó meg állott a gondoliernek a ki bennünket 200 lépésnél tovább nem vitt, 48 xt kellett fizetni. Itt mindjárt Cicerone nevű vezetőt fogadtunk magunknak, 's 2 fl allul nem vezetett egyik sem, okul adván hogy az a kijelelt taxa, egy személtől egy napra egy forint. Megfogadván 3 napig vezetettünk magunkat, mert azon kívül a mit a vezetőnek kellett fizetni, majd két anyit kellett adni az ajtón állóknak, 's a mutatóknak, 's minthogy szárazon az ember nem mehet mindenhová, a' csonakászok is sok pénzbe kerülnek, mert ingyért Velenczében az ember semmitsem láthat. Igaz hogy nem bánom azt a' pénzt, a' mit ott hagytam; mert a' mit ott láttam, tán soha sem fogom többé látni, — Mindent a' mit láttunk nem irhatom meg, de a legnevezetesebbek a' Dozsék lakhelye, a' Márkus temploma, 's mellette azon toron, melly magassabbnak látszott Szent István tornyánál Bécsben¹⁶, a' hova lóháton egynéhányszor fel ment Napoleon, továbbá az Arzenál mellynek megnézésébe egy fél nap bele került a' régiségek Museumát, továbbá „Academia de liberi arte” a' hol a legnagyobb mesterek művei fentartatnak. Murano szigetére is átmentünk 's ott a' gyöngy 's öveg fábrikákat megnéztük s több e féle nevezetességeket mellyeket majd ha haza érkezek, elszámolólok, mert fel vannak jegyezve mind. Szerettünk volna még tovább is ott maradni, de pénzünk kevés lévén, el kellett mennünk. A külseje Velenczének nagyon vissza taszító, a' házak mind ösze omlani indulnak, a legszebb kastélyok mellyeken a csudálatra méltó mesterművek észre vehető, végképpen el vannak hagyva, úgy hogy a' bokrok teremnek a' falakon, s a baglyok fészkelnek benne; az utszák nem tisztogattatnak, úgy hogy az ember csupa hügyba s rondaságba járni kénytelen, az egy Márkus helyet kivéven, nem tudnék Sopronba egy utszát vagy lyukat, mely olly tisztátalan és bűdös volna mint Velenczének minden utzai. Azon vendégfogadó mellybe szálltunk „Citta Lubiana” volt, itt németül is beszéltek, 's nem

¹⁴ Közlésem betűhív.

¹⁵ Az x — hol kicsi, hol nagy — a krajcár rövidítése. 60 tesz ki egy pengőforintot (ennek rövidítése fl lenne, de Fabricius többször csak f-et ír, hozzá ragasztva a tárgyeset t-jét.

¹⁶ A több évszázados torony 1902-ben összeomlott, de ugyanolyanra építették föl ismét. Az angyallal együtt kereken száz méter magas. A bécsi „Steffl” viszont 137méteres.

panaszolkodhatnék rájuk, csak hogy minden igen drága: itt minden pengő pénzbe megy, tehát nem látszik soknak ha 3–4 ft kell valamiért kiadni, de ha az ember 50¹⁷ ftal ezt az utat akarja tenni s azt mindent látni a' mit mi, ugyan ritkán kell az erszényébe nyulni, mert én a mint csak lehetett meghuztam magamat, 's még is csak 9 ft maradt. Velentzébe egy napra nem adtam ki többet ennivalóra 18–29 Xrt, de mellette meg 4–5 ft más elhagyhatlan dolgokra, sokszor szerettem volna egy portió rostélost megenni, kivált mikor egy traiteur¹⁸ mellet elmentem s a pecsenyéknek jóízű szaga kecsegtette a' szájpaddlásomat; de meg kellett elégednem egy kis sajttal vagy szálámival és zsemlével. Elhíheti uram atyám megsoványodik az ember ilyen száraz ebédek mellet, kivált ha 2–3 Postáig viszi az ember holmiát. — Most hála istennek Karinthiában vagyok, 's itt nagyon jó dolgom van! — Utamon Olasz Országban keresztül Magyar Obsiedos¹⁹ katonákkal találkoztunk öszve 's 3 napig velek utaztunk egész Udináig²⁰, onnan el mentünk egy nap alatt Pontevába, s innét egy egész napig át jöttünk, rémítő magos hegyeken, a' hol igazi utat nem is láttunk, mert ha van is, a' víz mindjárt el mossa. Ezen utat a' legnehezebbek közé számlálom, a mit valaha tettem, mert először rémítően elfárasztja az embert, a' szünteleni köveken és hegyeken való járás másodsor nem találtunk semmi házra, a' hol enni valót kaphattunk volna, magunkkal pedig semmit sem vittünk, de mégis estve 10 órára életünk veszedelmével szörnyen elfáradva 's ehessen mint a farkasok Rátten dorfra értünk; az ide csak fél óra 's ott meghálván, más nap az az 21 ide értünk. A mult levelemben Triestből meg irtam az adressed Vinklerhez, még egyszer ismétlem kérésemet²¹, méltóztassék egy levéllel szerentséltetni, igen kíváncsi vagyok mit csinálnak odahaza. Mi ugy is még több levelet várunk Sopronból azon időtől fogva, a' mikor levelem Sopronba érkezik. De ha ir uram Atyám, pénzt ne tessék küldeni, mert most is egy levelünk Sopronból egy bírónak részegsége miatt elveszett, a' mit nagyon bánunk. Édes Anyámnak s Asszonyénémnek²² kezeit csokolom Paulinát csokolom, Uram Atyámnak pedig kezeit csokolván maradok háladatos fia Fabricius Endre.”

Tovább

Apja a július 23-án írt levelet augusztus 1-jén vette át. (Minden levélre felírta a borítékról leolvasott feladás és a tényleges átvétel dátumát.)

Ízelítő a hazaút fáradalmaiból: „Tisztelt Drága Uram Atyám E' folyó hó [augusztus] 16^{kán} elindultunk a Geil²³ völgyéből, remélem mindkét leveletem megkapták, mellyeket

¹⁷ Az 50-es szám arról árulkodik, hogy Fabricius Endrének több pénze volt, mint amennyit apja adott neki. Ekkor még nem keresett — a következő út előtt már igen —, „dugipénz a mamától” azért nem valószínű, mert miért írta azt meg éppen apjának. Viszont egyik adakozó kedvű nagynénjétől, Einbeck Katalintól, kaphatott azon a címen, hogy elvégezte a líceumot. Ez a nagynéni gyermektelen özvegyként nemcsak Endre Paulina nevű nővérének és Károlynak, a bátyjának adott pénzeket, egyebet, hanem végrendeletileg is nagyobb összeget szánt nekik. Elismerően ír erről a krónikás apa.

¹⁸ Az olasz vendéglő trattoria, francia elnevezése talán a francia megszállásból maradt, vagy Endre francia tudományának jele.

¹⁹ Obsitos (leszerelt) katonákkal találkoztak.

²⁰ Helyesen Udine.

²¹ A levél margójára írta föl.

²² Asszonyénéje talán az adakozó Einbeckné. Lehet valamelyik nővére is (bár ők nem Sopronban laknak), kivéve Paulinát, akit külön megnevez.

²³ Gail a folyó neve Villach közelében.

onnét írtam²⁴, 's 18^{kán} a' Thauer²⁵ havason nagy kinok' szenvedelmével, által mentünk; rosszabb időt nem választhattunk volna, mert a rettentő hideg mellett olly nagy köd volt hogy alig lattuk azon póznákat, melyek az utat mutatják 's mintegy 15 lépésre egymástól le vannak tűzve. Végre midőn már végképpen át ázva valánk, elértük azon házat, melyet a' Császár az utazók helyreállíttására építtetett. Azon csucsra a hegynek, a' hol a' ház épült 10800 lábnyi magasságu²⁶; — gondolhatja tehát Uram Atyám minő foka a' hidegségnek uralkodik ott. Szinte jól esett azon enyhítő meleg, melyet a' fűtőt szoba félig elfagyott tagjainknak nyújtott. Egy fél órai kipihenés után, lefelé mentünk ismét..." Este hét felé értek le Bad Gasteinba.

Berchtesgadenben látták a bajor királyt, s igyekeztek szeptember 1-jére Ischlbe, (osztrák) császárnézőbe érni. Winkler már megint külön utakon jár. Ha előbb érne Sopronba, lássák el és adják meg neki a 8 flnyi kölcsönt. A császárt ugyan nem látták, de jól szórakoztatta őket egy soproni ismerős. Az akkor még meglehetősen szabályozatlan Dunától féltek kissé, ám végül szerencsésen megérkeztek Bécs városába, ahol rokonnál pihenték ki nagy útjuk fáradalmait. Onnan (Bécsújhelyig vonattal) utaztak haza.

Harmadik út

A következő évben (1842), július 26-i „próbatétéig” a jogakadémián volt elfoglalva, mindjárt másnaptól a következő esztendő áprilisáig pedig Amália nővére ügyvéd férjénél folytatott törvénygyakorlatot Pest városában. Utána — barátjával, Artner Izidorral együtt — a soproni követek írnokaiként tevékenykedtek Pozsonyban. (1843) „Julius hóban — olvashatjuk a krónikában — midőn a Posoni Ogysi terem más formába öltetett, 's e végett majd öt hétig ülések nem tarthattak, fiam Endre Artner Izidor társaságába, [...] utilevéllal, ismét egy gyalog utazást teve, 's Brün s Olmütz Varosokat meg tekintve a' Graefenbergi fürdőt [ma Jeseník] látogatá meg, innen Troppau 's Teschen városokon keresztül, Krakkóba ment közbe közbe Porosz Orgba is be rándulva. — Lengyel Orgból Vieliczka Sóbányákat vevén utjokba, Galliczián keresztül a' Kárpáthokon Által jöttek ismét vissza Magyar Orgba, és Selmetsnek tartva, a' bány Városokat arany bányaival s néhány fürdőket megnézővén, vissza tértek Posonba.”

Július 24-én írja Endre Krakkóból utóiratként: „Eleinte hatan valánk; egyik Amtman nevű Jurátus társunk az utazás terheitől eliedve Gräfenbergből tért vissza, Eöry, Artner Izidor és Gyapa' nevű pedig Teschenben a pénz szüke miatt váltak el tőlünk, én végre Rößler barátommal, most magunk vizsgáljuk a nagy világot Monarchiánkba.”

Érdekes, mit ír az út kezdetéről. Ezt a levelet teljes terjedelmében idézem. Nem hosszú. Július 17-én írta és adta föl, apja 22-én jegyzi rá, hogy vette.

„Kedves Uram Atyám. Talán meg lepi Uram Atyámat hogy jelenben Gräfenbergben vagyok, ámbár megüzentem ugyan édes anyámtól hogy bizonyosan eljövök ide, de még is hiszem, Uram Atyám ép úgy kételkedett rajta mint édes anyám²⁷. Minthogy 3—4 hétre

²⁴ Sajnos nincsenek meg.

²⁵ Ma Tauern-nek írják.

²⁶ Ez a 3500 m magas Ankogel lehet, a Tauern-alagút közelében.

²⁷ Anyja vlsz. a Pozsonyban lakó Károlynál, Endre bátyjánál tartózkodhatott.

szünidőt nyertünk, ezen időt jóra akarám fordítani, s főnököm jóváhagyásával ide jövök Graefenbergbe, s már most a remek tusch földöt is kiállottam. — 12^{én} estve 8 órakor elindulék 6^{od} magammal gyalog reggel 6. órára Gensensdorfba értünk, s 8 órakor a Gözgocsival²⁸ Brünnbe indulván 1. órára megérkeztünk. Itt a legnevezetesebbeket megnéztük, — szép benne a' Museum, és a' Spielbergi Börtönök, mellybe 400. rabok vannak, legcsekélyebben 12 évi fogságra ítélve. A börtönök rettentők különösen lent a pinczékbe, mellyek már most nem használatnak, hol 9. holnapnál tovább egy rab sem tartotta életét. — A sétáló helyeket is megnéztük, s az uszóoskolába meg fürödtünk. 15^{én} reggel elindultunk ismét gözkocsin s délután 2^{kor} értünk Olmützra. Itt az erősségen s roppant bástyákon kívül nem sokat láthatánk s azért még 15^{én} estve gyalog elindultunk és Schönbergen keresztül a' leg regényesebb tájékban utazva ma délre ide érünk. — Itt²⁹ még tán két napig tartózkodunk, azután Karlsbrun, Troppau, s Teschennek Császáznál be megyünk honunkba, s ott a' Vágon Trencsénig, innét pedig én balra akarok fordulni a' bánya városokat és Szliacsot megtekintő, barátaim pedig egyenesen haza Posonba. Nem sokára ismét levelet fogok irni, csak azt kívánám hogy már Londonból írhatnék egyet, mert ha van valami élvezetem fiatal koromba, mellyet később meg nem bánandok, bizonyosan utazásim lesznek az. Isten vele csokolom kezeit mind nyajoknak háladatos fia Fabricius Endre”.

Utolsó levelét már Pozsonyból írja 1843. augusztus 22-én. Ebből idézek még két részletet. Előbb a lehangolót: „Egész utazásom alatt legrosszabb dolgom volt Gallicziában hol az ember egy becsületes kocsmára nem talál, mert a mit ott kocsmának neveznek, egy fából öszve vert kunyhóból áll 's benne egy piszkos zsidó van egyetlen szobájában, egész családjával s cselédjével, tehenével., disznaival, ludjaival 's. a. t. a vendég pedig ha jön, szerentséjének tarthatja ha a' ganejon hálhat, — vacsoráról pedig szó sincs mert mást nem adhat mint rutkit a pálinka leg rosszabb nemét, — kenyere pedig a parasztnak sincs, sütt kenyér helyett ha földi almát³⁰ ehetik is boldognak hiszi magát. — Illyen az élet Gallicziában, — ha csak kéntelen nem leendek, többé oda nem szagolok. —” Szontágh Frigyes, a Vilmos-huszárezred tisztje, leveleiben szintén hasonlókat ír, garnizonjaiból tekintve Galiciára.

Ráadás

És a vígasztaló, mégpedig valami idegenforgalmi érdekesség, befejezésül:

„Krakkóból Vieliczába mentem — írja Fabricius Endre az előbb már idézett levelében —, ott három napig tartózkodék, melly idő alatt a' nagy sóbányákba kétszer be mentem, különösen másodszer 6. óra folytaig a' bányászai praxis egész minémüségét előtől végig megtekintém, s a' bánya legveszedelmesbb helyeire egy ottan talált tiszt s barátom által elvezettetve élet veszélyeztetéssel meg másztam. Ez volt a' bányának bedült helyei hová idegenek éppen nem s a bányászok maguk is csak alig mernek menni, ott láthatni a' bánya legszebb csudáit, hol csak csuszni lehet, s a' ledült só-kő

²⁸ Gőzmozdonnyal vontatott vasúti szerelvény.

²⁹ Vagyis Gräfenbergben.

³⁰ Furlani soproni orvos már 1738-ban földi almának nevezi a krumplit. A Sopron megyei hatóságok a 19. század elején a gabonában szüklöködőknek ajánlják kenyérsütéshez. Receptjét kérdezzék meg ott, ahol ez szokásban van.

másák által ember vastagságnyi fa durungok mellyekkel támasztvák, mint szalma szálók öszve vannak morzsalva. — A többi bánya részek igen szépek s tekintélyesek, különösen egy kápolna, egy nagy tánczterem s egy tó nagy behatással vannak a gyönyört élvező szemre.”

A tanulságot én teszem hozzá: ezek a levelek is bizonyítják, hogy akit egyszer elkapott az utazás láza, nehezen gyógyul ki belőle.

A képekről

A címdalton: Fabricius Endre (1823. III. 27—1902. II. 2.) . Fénykép. É. n. Közölte a Soproni Szemle XVI. évf. (1962), 49. o.-n

A szöveg után: 1. Fabricius András (1770—1847) Sopron város polgármestere, az ev. konvent elnöke. (Luther Naptár 1929. VIII. 30. Repr. Adorján Attila.)

2. **Az I. út térképen.** Az Österreich—Ungarn Monarchiekarte 1890. 1:1,5 Mio. Freytag&Berndt facsimile-kiadása alapján.

3. Városiak kirándulása a „zöldben”. Metszet 1844-ből. Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar Művelődéstörténet V. köt. Az új Magyarország. Bp., é. n., 255. o.

4. Kőszeg. Rajz. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. köt. Bp., 1896, 387. o.

5. Deák Ferenc egykori háza Kehidán. Uo., 239. o.

6. Sopron. Rajz. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. köt. Bp. 1896, 423. o.

7. **A II. út térképen.** Az Österreich—Ungarn Monarchiekarte 1890. 1:1,5 Mio. Freytag&Berndt facsimile-kiadása alapján.

8. Autheried Hannibal: Fabricius-ház [Sopron, Fő tér 6.]. Képeslap.

9. A takarékos kispolgár a XIX. század első felében. Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar Művelődéstörténet. V. köt. Az új Magyarország. Bp., é. n. , 176. o.

10. A szombathelyi székesegyház. Rajz. , Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. köt. Bp., 1896, 369. o.

11. „Csáktornya a múlt században”. Rajz. Uo., 250. o.

12. Sauerbrunn fürdő Rohitsch mellett. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben . V. köt. Stíria. [Stájerország.] Bp., 1890, 77. o.

13. Laibach város. Rajz. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. VI. köt. Karinthia és Krajna. Rajz. Bp. 1891, 271. o.

14. A Kálvária-hegy az Adelsbergi-barlangban. Rajz. Uo., 293.o.

15. Trieszt ma. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. VIII. köt. Az osztrák tenger mellék és Dalmácia. Bp., 1892, 65. o.

16. Az „Imperator” nevű Lloyd-gőzös. Uo., 319. o.

17. Velence — Fundamenta delle Zattere [A bárkák rakpartja.] Rajz. Henry Perl: Venezia. Wien & Leipzig é. n., 155. o.

18. Velence — A Fundamenta della Fenice. [A főnixről elnevezett gyalogjáró.] Rajz. Uo., 216. o.

19. Velence — Der Markusplatz. Festmény-reprodukció. Uo. 49. o.

20. Alpesi pásztorkunyhó. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben VI. köt. Karinthia és Krajna. Rajz. Bp., 1891, 491. o.

21. Villach. Uo., 27. o.
22. Felső-Stiriai parasztházak. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. V. köt. Stíria. Rajz. Bp., 1890, 147. o.
23. A weizi szoros. Uo., 67. o.
24. Kilátás a Zwieselalpról. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. IV. köt. Felső-Ausztria és Salzburg. Bp., 1889, 50.o.
25. A Rudolf trónörökös-kunyhó és a Weiss-See. Uo., 361. o.
26. Wildbad-Gastein és vízesése. Uo., 345. o.
27. Salzburg mai székesegyháza. Uo., 539. o.
28. Ebensee. Uo., 319. o.
29. Régi társaskocsi. Uo., 317. o.
30. Vásáros hajó Linz mellett. Uo., 318. o.
31. Szent István székesegyház Bécsben. Uo., 57. o.
32. Pozsony. (3 részlet.) Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. XV. köt. Magyarország V. köt. Bp., 189., 205. o.
33. **A III. út térképen.** Az Österreich—Ungarn Monarchiekarte 1890. 1:1,5 Mio. Freytag&Berndt facsimile-kiadása alapján.
34. A pozsonyi vár a hegység felől nézve. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. XV. köt. Magyarország V. köt. Bp., 189. , 193. o.
35. Brünn délről nézve. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. XIV. köt. Morvaország és Szilézia. Bp., 1897, 6.o.
36. Gräfenberg [fürdő] 1840-ben. Alt Jakab vízfestménye után. Uo., 703. o.
37. Selmecebánya. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. köt. Bp., 1900. o., 79. o.
38. Galíciai zsidó temetés. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. XVI. köt. Galícia. Bp., 1898, 485. o.
39. Parasztkunyhó belseje a Krakkó melletti Radziszówban. Uo., 303. o.
40. A wieliczka-i sóbánya. Uo., 847. o.
41. Aknába szállás a wieliczka-i sóbányában. Uo., 849.
42. Szliács fürdő. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. köt. Bp., 1900. o., 23. o.
43. Pozsony a XIX. sz.-ban. Szerzői koll.: Dejiny Bratislavy Obzor Bratislava 1966, 224. o.
44. Kézirat. Fabricius Endre levele atyjához. Krakkó, 1843. július 24. MOL P1559.